

УДК 343.01

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-3-7-13>

О. С. Олійник, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри кримінального права
та процесу
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ІЄРАРХІЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті автор робить спробу вибудувати систему принципів кримінального права за ієрархією, спираючись на досвід, який був накопичений протягом тривалого часу. Критерієм відбору принципів для цього слугували соціальна сутність та практична значимість останніх.

У дослідженні автор наводить думку, що першим в ієрархії загальноправових принципів кримінального права повинен бути згаданий принцип справедливості. Приводяться думки вчених різних часів, які вважали, що справедливість – це внутрішня властивість і якість права, більш того, на їх думку, тільки право є справедливим. На користь обраної позиції свідчать і положення Загальної декларації прав людини, і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також Протоколу № 6 до Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Доводиться, що принцип справедливості повинен виступати арбітром в ситуаціях, коли виникають певні протиріччя між іншими принципами кримінальної відповідальності. Водночас в основі права як системи завжди лежить не одне вихідне положення, не один принцип, а принаймні кілька, причому вони не цілком збігаються за змістом.

На другому місці, на думку автора, повинні стояти два практично рівнозначних принципи: це принцип законності та принцип верховенства права. Так, перший із них повинен чітко визначати, які суспільно небезпечні діяння повинні вважатися злочинними, інший – правильно розставляти акценти, відповідно до яких на перший план повинні виходити загальнолюдські цінності.

Далі автор називає такий принцип, як принцип юридичної (правової) визначеності, адже він є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права і відповідає, по суті, за ясність і чіткість закону. Потім принцип рівності громадян перед законом, який закріплений на конституційному рівні. І останній – принцип гуманізму. Висловлюється думка про те, що тенденція гуманізації законодавства не повинна суперечити концепції пріоритетної охорони прав і свобод людини та громадянина, і на перший план тут повинні виступати інтереси, права та свободи особи, яка потерпіла від злочину, а не особи, яка його вчинила.

Ключові слова: право, принципи кримінального права, ієрархія принципів права, принцип справедливості, принцип верховенства права, принцип законності.

O. S. Oliinyk. Hierarchy of the principles of criminal law of Ukraine

In the article, the author makes an attempt to build a system of principles of criminal law in a hierarchy, based on the experience that has accumulated humanity for a long time. The social essence and practical significance of the latter served as the criteria for the selection of principles for this.

In the study, the author gives the opinion that the principle of justice should be mentioned first in the hierarchy of general legal principles of criminal law. The opinions of scholars of different times are given who believed that justice is an internal property and quality of law, moreover, in their opinion, only law is fair. This position is also supported by the provisions of the Universal Declaration of Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights, as well as Protocol No. 6 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

It is proved that the principle of justice should act as an arbiter in situations when certain contradictions arise between other principles of criminal liability. At the same time, the basis of law as a system is always not one initial position, not one principle, but at least several, and they do not completely coincide in content.

© О. С. Олійник, 2019

In the second place, according to the author, there should be two practically equivalent principles: this is the principle of legality and the rule of law. So, the first of them should clearly determine what socially dangerous acts should be considered criminal, the other should correctly place accents, according to which universal values should come to the fore.

Further, the author calls such a principle as the principle of legal (legal) certainty, because it is one of the essential elements of the rule of law and is essentially responsible for the clarity and clarity of the law. Then the principle of equality of citizens before the law, enshrined at the constitutional level. And the last is the principle of humanism. It is suggested that the trend of humanizing legislation should not contradict the concept of priority protection of human and civil rights and freedoms. And the forefront here should be the interests, rights and freedoms of the person affected by the crime, and not the person who committed it.

Key words: law, principles of criminal law, hierarchy of principles of law, principle of justice, principle of the rule of law, legality.

Постановка проблеми. Поняття «принцип» не є суто кримінально-правовим, а бере свій початок із визначення, виробленого філософією, де принцип визначено як першооснову, керівну ідею, основне правило поведінки.

На думку В.Д. Філімонова, ознаки принципів кримінального права полягають в тому, що такі принципи – це: 1) початкові і відправні положення кримінального права, з урахуванням яких формується зміст його норм; 2) вимога, обов'язкова для законодавця, правозастосовчих органів і громадян у сфері боротьби зі злочинністю; 3) положення, що має кримінального законодавства наскрізний характер; 4) вимога, що має стійкий характер; 5) положення, яке отримало юридичне вираження в кримінально-правових нормах [1, с. 29–31].

Не вдаючись до детального аналізу згаданих вище понять, в нашому дослідженні ми спробуємо вибудувати систему принципів кримінального права за ієрархією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням з'ясування сутності окремих принципів кримінального права були присвячені роботи таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, О.О. Дудоров, С.Г. Келіна, В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Черденіченко та багато інших.

Метою статті є спроба побудови системи принципів кримінального права України за ієрархією, беручи до уваги соціальну сутність та практичну значимість останніх.

Вклад основного матеріалу дослідження. Відразу ж зазначимо, що свого часу геніальні уми людства, які існували протягом всієї історії цивілізації, змогли розгледіти реальну тенденцію у всесвітньому законодавстві – його гуманізацію, а отже, перемогу справедливості.

Мислителі всіх часів, починаючи з рабовласницької доби (Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Папініан, Ульпіан, Гай, Модестин, Павло), феодальної (А. Августин, Ф. Аквінський, М. Падуанський), буржуазної (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є) і закінчуючи відомими сучасними правознавцями (Р. Дворкін, В.С. Нерсесянц та багато інших), виходять з того, що головне в праві – справедливість. Академік В.С. Нерсесянц справедливо підкреслює: «справедливість – внутрішня властивість і якість права», «більш того, тільки право є справедливим», «справедливо те, що виражає право, відповідає праву і слідує праву», «право – це загальна справедливість» [2, с. 65–66, 71]. Звичайно, кожній епосі відповідає своя соціальна справедливість, однак вона завжди залишається такою за визначенням, не кажучи вже про воістину вічні загальнолюдські цінності (свободу, рівність, безпеку тощо).

Отже, сутність права як фактора, що безпосередньо визначає його принципи та певною мірою знаходить в них свою конкретизацію, є справедливість, а точніше – політична загально-соціальна справедливість як баланс інтересів всіх соціальних груп, особистості і суспільства, яку і повинні виражати посланці народу – депутати парламентів – в процесі здійснення останніми їх законодавчої діяльності.

На думку В.К. Бабаєва, «принципи права – основоположні ідеї, начала, які виражають сутність права і впливають з генеральних ідей справедливості і свободи» [3, с. 128].

У науковій літературі називають різну кількість принципів кримінального права, одні – 7, інші – 9. Насправді ж їх значно більше. І чим прискіпливіше підходити до наявних у праві власне правових принципів, тим краще вони будуть служити практичному закріпленню (встановленню) саме правових норм та їх ефективній реалізації.

В окремих галузях принципи права навіть знайшли своє текстуальне закріплення (кримінально-процесуальне законодавство, цивільно-процесуальне законодавство тощо). Водночас залишаються сфери суспільних відносин, де принципи не знайшли свого відображення. Серед останніх і кримінальне законодавство.

Серед загальноправових принципів, які визначають саме кримінальне право як галузь права, в літературі згадуються: принцип справедливості (принцип соціальної справедливості), принцип верховенства права, принцип законності, принцип гуманізму, принцип рівності громадян перед законом та принцип юридичної (правової) визначеності. До галузевих принципів слід віднести: принцип невідворотності кримінальної відповідальності; принцип винної відповідальності; принцип особистості під час застосування заходів кримінально-правового характеру; принцип застосування заходів кримінально-правового характеру за вчинення суспільно небезпечного діяння, визначеного у КК; принцип індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру та принцип диференціації заходів кримінально-правового характеру.

Та якщо визначити ієрархію галузевих (спеціальних) принципів кримінального права доволі складно, бо діють вони зазвичай одночасно і взаємозумовлені один одним, то здійснити подібну операцію із загальноправовими принципами ми вважаємо за можливе.

Отже, як зазначалось нами вище, найвищий щабель у ієрархії принципів кримінального права повинен займати саме принцип справедливості (принцип соціальної справедливості), бо ця галузь права із самого початку започатковувалась для того, щоб відновити справедливість в разі вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке спричиняло шкоду державі, суспільству, окремій особі або створювало загрозу заподіяння такої шкоди. В різні часи для цього вироблялись (обирались) відповідні шляхи (способи): помста («око за око, зуб за зуб»), розплата (компенсація) грошовими коштами, усунення від посади, тюремне ув'язнення, вигнання тощо.

На користь обраної нами позиції свідчать і положення ст. 10 Загальної декларації прав людини, яке встановлює, що: «Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і неупередженим судом» [4]. У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права сказано: «Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, або при визначенні його прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону» [5]. Вимога, схожа з наведеними, міститься і в ст. 6 Протоколу № 6 до Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

Принцип справедливості виступає арбітром в ситуаціях, коли виникають певні протиріччя між іншими принципами кримінальної відповідальності. Про такі ситуації згадували в своїй роботі ще С.Г. Келіна і В.Н. Кудрявцев. Вони зазначали, що «вихідні посилення правових конструкцій у багатьох відношеннях суперечливі, оскільки вони відображають реальні суперечності суспільного життя. Право покликане регулювати протиріччя, що виникають. Звідси випливає, що в основі права як системи завжди лежить не одне вихідне положення, не

один принцип, а принаймні кілька, причому вони не цілком збігаються за змістом». Згадані автори вказують, зокрема, на протиріччя між принципами рівності громадян перед законом і справедливості відповідальності (індивідуалізації). На їхню думку, «це протиріччя неминуче, воно закладено в самій суті права, як регулятора відносин між людьми». В результаті своїх спостережень вони дійшли висновку: «Це не означає, що в основі законодавства і практики його застосування можуть бути покладені принципи, що суперечать один одному. Водночас це означає, що під час виконання кримінальним правом того чи іншого завдання на перший план виступає то один, то інший правовий принцип, що не скасовує, проте, дії інших принципів». Таким чином, С.Г. Келіна і В.Н. Кудрявцев вважають, що в разі суперечності принципів один одному перевага повинна віддаватися тому, який найбільшою мірою відповідає виконанню того чи іншого завдання, що стоїть перед кримінальним правом [6].

Друге місце, на нашу думку, повинні займати такі принцип, як принцип законності та принцип верховенства права.

Принцип законності втілений у ст. 3 КК України, що встановлює: «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Застосування кримінального закону за аналогією заборонено» [7].

Принцип законності в кримінальному праві означає, що всі положення, які лежать в основі притягнення особи до кримінальної відповідальності за скоєне, призначення покарання, звільнення від нього або настання інших кримінально-правових наслідків вчинення злочину, повинні бути сформульовані винятково в законі як у вищому акті законодавчої влади, тобто єдине джерело кримінального права – кримінальний закон.

О.О. Дудоров і М.В. Мазур зазначають, що принцип законності означає сухе дотримання букви закону, а принцип верховенства права допускає певне відхилення від нього, висуваючи на перший план пріоритетність прав і свобод людини і громадянина. Як наполягають згадані автори, на практиці ставлення до співвідношення цих принципів різняться. Так, суддя Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ Д.Д. Луспенник наголошує, що «верховенство права має стати стандартом судового правотлумачення і судового правозастосування, елементами якого <...> повинні бути такі формальні елементи, як законність (в сенсі правових законів), правова визначеність, пропорційність і право на справедливий судовий розгляд, а субстативним елементом має стати визнання пріоритетності прав людини». При цьому законність у контексті європейського підходу до верховенства права і практики ЄСПЛ «не може зводитись до простої відповідності нормам матеріального та процесуального права і розглядається дещо ширше...»

Значимо, що О.О. Дудоров у своїх попередніх роботах наполягав на пріоритетності принципу законності під час вирішення кримінальних справ, а М.В. Мазур, як практикуючий суддя, наполягав на пріоритетності принципу верховенства права в таких випадках. Однак спільно проведена ними робота на основі аналізу рішень Токійського та Нюрнберзького трибуналів переконливо доводить, що в історії бувають випадки, коли навіть принцип законності може відійти на другий план задля справедливості судового рішення.

Дійсно, ці принципи доволі щільно переплітаються між собою. Так, згадані вище автори під час здійснення аналізу міжнародного досвіду та практики Європейського суду з прав людини в своїй роботі дійшли наступних висновків. Під час вирішення питання про співвідношення згаданих принципів міжнародні та закордонні суди керуються підходом, який відомий як «формула Радбруха», відповідно до якої правова стабільність, забезпечувана формальною законністю, з позиції верховенства права, так само є цінністю, як і справедливість,

і доцільність. Тому коли виникають ситуації, і закон може справляти враження несправедливого закону, він підлягає застосуванню. Адже саме на законодавця покладається обов'язок під час ухвалення закону знаходити розумний баланс між засадами справедливості і доцільності з погляду загального блага. Окрім того, зазначають автори, справедливість може мати суб'єктивний характер, і що може видаватись справедливим для одного, для іншого – несправедливо. І саме в такій ситуації закон виступає мірилом справедливості під час вирішення конкретних справ. Водночас у виняткових ситуаціях, коли закон сам по собі через його викривлену інтерпретацію чи поширену практику його застосування призводить до несправедливості, що несумісна з базовими загальнолюдськими принципами і цінностями, які знаходять закріплення в міжнародному праві, такий закон або не повинен застосовуватись взагалі, або має тлумачитись у спосіб, який дозволяє узгодити його зміст із вказаними принципами і цінностями [8].

Отже, верховенство права у сучасному розумінні не скасовує принципу законності, а навпаки, розвиває його до нової якості – панування права від суто формальних вимог «дотримання закону» до інших, надпозитивних чинників змісту права. Саме тому ці принципи, на наше переконання, заслуговують знаходитись практично на одному рівні.

Слідком за цими принципами повинен йти принцип юридичної (правової) визначеності, адже він є одним із суттєвих елементів принципу верховенства права. Приводом для остаточного визнання цього принципу стало рішення Конституційного Суду від 26 лютого 2019 року у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України, в п. 3 якого говориться, що одним з головних елементів принципу верховенства права, закріпленого ч. 1 ст. 8 Основного Закону України, є юридична визначеність. Конституційний Суд України наголошував на важливості вимоги визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (абзац 2 підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005).

Наступним повинен називатись принцип рівності громадян перед законом, який також закріплений і на конституційному рівні. Основу змісту принципу рівності громадян перед законом у кримінальному праві становлять вимоги рівних підстав для застосування кримінальної відповідальності і рівних критеріїв визначення змісту і розмірів кримінальної відповідальності.

У національному кримінальному праві рівність громадян перед законом забезпечується насамперед визнанням наявності в діянні особи складу злочину, передбаченого законом, єдиною підставою притягнення її до кримінальної відповідальності. Сукупність ознак, які точно визначені в законі і характеризують діяння як злочин, є тим зрозумілим і очевидним «єдиним масштабом», який забезпечує реалізацію рівного для всіх обов'язку понести відповідальність за вчинення злочину.

Вищесказане доводить, що цей принцип є похідним від принципу законності та верховенства права.

Останнім у нашому списку (однак не за важливістю) виступає принцип гуманізму. Кримінально-правовий зміст розглядуваного принципу, окрім завдання, передбаченого ч. 1 ст. 1 КК, так би мовити, включає в себе також «способи» його виконання. Вказані «способи» не переслідують при цьому мету помсти особі, яка порушила кримінально-правову норму-заборону, шляхом заподіяння їй фізичних страждань, приниження її честі та гідності. Вплив держави на таку особу полягає в певному законодавчо визначеному обмеженні її прав і свобод, у прагненні добитися її виправлення та запобігті вчиненню нею та іншими особами «кримінально-правових аномалій». Деякі зі способів виконання завдань, що стоять перед кримінальним законом та вказані в ньому, тісно пов'язані із засадами гуманізму. Показником дійсного здійс-

нення, а не тільки декларативного закріплення цього принципу, є встановлені кримінальним законом відношення і міра дозволеного примусу, що застосовується за законом до особи, яка вчинила злочин. Це насамперед стосується положень, визначених у ч. 3 ст. 50 КК, де законодавець прямо заперечив таку мету покарання, як завдання засудженому фізичних страждань або приниження людської гідності. Принцип гуманізму знайшов свою реалізацію і в положенні ст. 52 КК, де говориться про те, що «за один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК (ч. 4)». Отже, можна стверджувати, що принцип гуманізму заперечує застосування видів покарання, що характеризуються жорстокістю, особливою ганебністю та мученням стосовно засудженого [9, с. 136].

Отже, сучасний погляд на принцип гуманізму кримінального права полягає у включенні до останнього наступних положень:

- забезпечення прав людини кримінальним законодавством;
- гуманізацію кримінально-правової політики держави, а саме: скорочення кола осіб, які підлягають кримінальній відповідальності (за рахунок неосудних, осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, тощо);
- обмеження заходів, які застосовуються до особи, що вчинила злочин, лише мінімально необхідними та достатніми для досягнення цілей їх виправлення та превенції;
- розробка та впровадження альтернативних кримінальному покаранню заходів впливу на особу, що вчинила злочин;
- заборона моделювання та застосування будь-яких заходів впливу на особу, що вчинила злочин, з метою спричинення фізичних або психічних страждань [10].

Водночас ми переконані, що принцип гуманізму не повинен домінувати над іншими принципами кримінального права, насамперед над принципом справедливості, тенденція гуманізації законодавства не повинна суперечити концепції пріоритетної охорони прав і свобод людини та громадянина. І на перший план тут повинні виступати інтереси, права та свободи особи, яка потерпіла від злочину, а не особи, яка його вчинила.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, на перше місце в ієрархії загальноправових принципів кримінального права ми запропонували поставити принцип справедливості. Його особливе місце зумовлено такими обставинами: 1) принцип справедливості охоплює своїм змістом всі інші принципи. Останні, по суті, конкретизують його. Порушення будь-якого з цих принципів тягне одночасно і порушення принципу справедливості; 2) принцип справедливості визначає зміст інших принципів. Однак це не виключає того, що юридичне вираження того чи іншого принципу в нормах кримінального права може бути невдалим або не зовсім вдалим. Воно може зажадати коригування та вдосконалення; 3) під час виникнення правових колізій в процесі розробки кримінального законодавства або в процесі його застосування питання має вирішуватися відповідно до принципу справедливості. Він не може вирішуватися інакше, тому що рішення, що йде врозрід з цим принципом, не може бути прийнято суспільством. Далі на один щабель ми поставили принцип законності та верховенства права через їх формальну визначеність та виняткову практичну значимість. Адже без існування закону, правил поведінки, забезпечених примусом з боку держави в розглядуваній сфері суспільних відносин, всі попередньо висловлені нами тези можуть претендувати лише на статус наукових теорій та пошуків. Далі був названий принцип юридичної (правової) визначеності, адже неможливо переоцінити важливість вимоги визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминує може призвести до сваволі. Наступний – принцип рівності громадян перед

законом. Ми вважаємо це логічним, адже рівність не існуватиме без закріплення відповідних положень в законі, тобто без дотримання принципу законності. Водночас вже за дотримання принципу верховенства права є посилення і на принцип рівності всіх громадян перед законом. І останнім у нашому переліку названий принцип гуманізму. І це вважаємо справедливим, адже кримінальне право створювалось насамперед задля покарання тих осіб, які своїми діями спричиняли шкоду державі, суспільству чи окремим громадянам, а не для того, щоб забезпечити захист прав осіб, які безпосередньо вчинили злочин.

Список використаних джерел:

1. Филимонов В.Д. Принципы уголовного права. Москва, 2002. 139 с.
2. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. Москва, 1999. 240 с.
3. Общая теория права / Под ред. В.К. Бабаева, Нижний Новгород, 1993. 521 с.
4. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
6. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. Москва : Наука, 1988. 173с.;
7. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
8. Реалізація принципу верховенства права при застосуванні закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 129–140. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2017/36.pdf.
9. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник : у 3-х т. Т. I. : Загальні засади. Київ : ВД «Дакор», 2018. 404 с.
10. Принципи (засади) кримінального права України (загальні, міжгалузеві, галузеві). URL: <http://studies.in.ua/kriminalne-pravo-zagalna-chastina/4546-principi-zasadi-kriminalnogo-prava-ukrayini-zagaln-mzhgaluzev-galuzev.html>.